

АЛЬТЕРНАТИВНА АВТОРСЬКА ПОЧАТКОВА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА ДОСЯГНЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Красовська О. О.

доктор педагогічних наук, професор
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
ORCID ID: 0000-0002-1394-1374

Міськова Н. М.

кандидат педагогічних наук, доцент
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
ORCID ID: 0000-0002-2809-2459

Хом'як О. А.

кандидат педагогічних наук, доцент
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
ORCID ID: 0000-0001-9573-9040

У статті наведено особливості використання альтернативних авторських педагогічних технологій і методичних систем в освітній практиці в Україні. Особливу увагу акцентовано на тому, що альтернативна освіта має на меті і прагне результату, з одного боку, розвитку самосвідомості особистості, самостійності, особистісної автономії, індивідуальності, здатності до вільної творчої активності, а з іншого – не тільки залучення до системи колективних цінностей, але й інтегрування в різні соціальні спільноти. Концепції і практична діяльність авторських шкіл зазвичай істотно відрізняються від традиційної практики шкіл та часто будуються на протиставленні цій практиці, її критиці й доведенні переваг нових підходів. Варто підкреслити, що позиція авторів щодо вивчення авторської школи як середовища освітнього інноваційного потенціалу поєднує історико-педагогічне дослідження й еволюційні підходи, пояснюючи закономірності трансформації авторської школи в якісно нову форму. Автори дійшли висновків, що кожному типу альтернативного навчального закладу початкової освіти властива творча організація освітнього процесу; нетипові програми, засоби та методики; норми й закони, культивовані у співтоваристві; психологічний клімат і власне сама оригінальна модель освітнього закладу зі своєю концепцією і філософією. Узагальнюючи результати дослідження, можемо виділити етапи становлення й розвитку альтернативних авторських шкіл в Україні. Перспективи подальших досліджень окресленої науково-педагогічної проблеми вбачаємо у вивченні та поширенні актуального досвіду діяльності альтернативних авторських шкіл і методичних систем України та країн Європейського Союзу.

Ключові слова: альтернативні авторські школи в Україні, початкова освіта, інноваційні освітні програми.

Krasovska O. O., Miskova N. M., Khomiak O. A. Alternative authorized primary education in Ukraine: historical retrospective and achievements at the modern stage

The article presents the features of the use of alternative authorial pedagogical technologies and methodological systems in educational practice in Ukraine. Particular attention is paid to the fact that alternative education aims and strives for the result, on the one hand, of developing the self-awareness of the individual, independence, personal autonomy, individuality, the ability to free creative activity, and on the other hand, of involving not only in the system of collective values, but also integration into various social communities. It is worth emphasizing that the authors' position on the study of authorial schools as an environment of educational innovation potential combined historical and pedagogical research and evolutionary approaches, explaining the patterns the transformation of authorial schools

into a qualitatively new form. The authors concluded that each type of alternative primary education institution is characterized by a creative organization of the educational process; atypical programs, means and methods; norms and laws cultivated in the community; psychological climate and, in fact, the original model of the educational institution with its concept and philosophy. Summarizing the results of the study, we can distinguish the stages of the formation and development of alternative authorial schools in Ukraine. We see prospects for further research into the outlined scientific and pedagogical problem in the study and dissemination of current experience in the activities of alternative authorial schools and methodological systems in Ukraine and the countries of the European Union.

Key words: *alternative authorial schools in Ukraine, primary education, innovative educational programs.*

Вступ. Питання щодо використання альтернативних авторських педагогічних технологій і методичних систем в освітній практиці є дуже важливими й актуальними з огляду на потребу нашої країни у творчих особистостях, фахівцях, які вільно володіють новітніми технологіями в різних сферах життєдіяльності. Альтернативна авторська школа завдяки творчій унікальній доктрині, спрямована на орієнтування підростаючого покоління до діяльного життя, дає кожній особистості можливість розвинути свій потенціал, пізнати справжнє щастя в процесі самостійної творчої діяльності. Потрібно визнати, що увага до авторських шкіл в Україні та країнах Європейського Союзу стала надзвичайно важливим чинником у вітчизняній та європейській педагогіці, оскільки з'явилася можливість піддавати всебічному дослідному вивченню такі проблеми освіти, як залучення дітей до праці, творчості, вільного розвитку, самодіяльності, виховання соціальних інстинктів, дитячого самоврядування. Інтерес до авторських шкіл став провісником і рушійною спонукою реформ у галузі виховання, навчання та розвитку учнів, ураховуючи вектор їх демократизації та автономності.

Огляд світового досвіду свідчить, що альтернативна освіта має на меті і прагне результату, з одного боку, розвитку самосвідомості особистості, самостійності, особистісної автономії, індивідуальності, здатності до вільної творчої активності, а з іншого – не тільки залучення до системи колективних цінностей, але й інтегрування в різні соціальні спільноти. Кожному типу альтернативного навчального закладу властиві авторство в галузі освіти, творча організація освітнього процесу; нетипові програми, засоби та методики; норми й закони, культивовані у співтоваристві; психологічний клімат і власне сама оригінальна

модель освітнього закладу зі своєю концепцією і філософією.

Матеріали та методи. З метою вивчення актуальної педагогічної проблеми історичної ретроспективи та досягнень на сучасному етапі розвитку альтернативної авторської початкової освіти в Україні ми використали матеріали та методи дослідження: теоретичні й емпіричні – науковий аналіз і синтез історично-педагогічних, нормативно-правових джерел, інтернет-ресурсів, авторефератів, дисертацій із проблеми дослідження; вивчення й узагальнення нормативних документів і практики діяльності закладів загальної середньої освіти; індукцію і дедукцію для формування тезаурусу й концептуальних засад дослідження; порівняльний аналіз для з'ясування сучасного стану функціонування альтернативних авторських шкіл та методичних систем; ретроспективний аналіз вітчизняного та зарубіжного педагогічного досвіду для визначення тенденцій розвитку альтернативних авторських шкіл в Україні та країнах Європейського Союзу; порівняння і класифікацію для визначення сутнісних характеристик, дефініцій, тезаурусу дослідження; моделювання та проектування для аналізу розроблених структурно-функціональних моделей і концепцій досліджуваного явища.

Результати. З'ясуванню сутності поняття «альтернативна освіта» як педагогічної парадигми присвятили наукові праці вітчизняні та зарубіжні вчені О. Заболотна, І. Кравець, М. Лещенко, Б. Мілерський, Б. Сліверський, М. Сметанський. Л. Кравець визначає, що альтернативна авторська освіта – це не вдосконалення, а спроба знайти інші смисли, цінності, способи, джерела освіти [8, с. 190]. Альтернативна авторська освіта, відома як нетрадиційна, – це широке поняття для позначення всім форм і технологій навчання поза межами традиційної освіти. Може базуватися на вико-

ристані альтернативних освітніх філософських концепцій і методів. Так само, як альтернативні музика й енергетика, стверджує Л. Кравець, альтернативна освіта – явище поки нечисленне, не надто популярне, не надто визнане, зрозуміле і прийняте, але, як і будь-які інші альтернативи, альтернативна освіта показує можливий вектор розвитку [8, с. 191].

Питання авторської школи та передового освітнього досвіду всебічно вивчали В. Бондар, О. Гудовсек, М. Красовицький, К. Присяжнюк, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко. О. Сухомлинська тлумачить феномен «авторська школа» як педагогічне явище, що отримало розповсюдження в кінці XX – на початку XXI століття в Україні в умовах глибоких змін соціально-культурної та економічної ситуації, коли держава послабила свій тиск на школу, а педагоги отримали можливість творчо розвивати й реалізувати власні ідеї [7]. Націлені в майбутнє, педагоги-експериментатори скептично налаштовані до минулих надбань, якими б яскравими й новаторськими вони не були.

Розглядаючи поняття «альтернативна освіта» через близькі, споріднені поняття та явища, звернемося до поняття «альтернативна школа». В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка зазначається: «альтернативні школи», «вільні школи» – у країнах Західної Європи та США неповні й повні середні школи, що діють паралельно або замість звичайних шкіл і забезпечують освіту, альтернативну за змістом або за формами й методами роботи з учнями» [1, с. 23]. Поняття «авторська школа» тлумачиться як «оригінальна загальнопедагогічна, дидактична, методична чи виховна система, розроблена з урахуванням надбань психології, педагогіки, вікової фізіології та інших наук, вітчизняного і зарубіжного педагогічного досвіду, яка реалізується під керівництвом або за участю її автора, принаймні в одному навчальному закладі. Авторська школа є іменною» [1, с. 14].

У «Педагогічній енциклопедії» за редакцією Б. Мілерського, Б. Сліверського представлено таке визначення: «альтернативна школа є одним із видів навчальних закладів, організованих відповідно до різних освітніх проєктів, які є альтернативними стосовно концепцій, реалізованих у школах, якими керують органи дер-

жавної адміністрації; до альтернативних шкіл належать, серед інших, вільні школи типу вальдорфської, школи, які працюють за освітньою системою М. Монтесорі або С. Френе, а також низка шкіл, якими керують суспільні та релігійні товариства» [12, с. 13].

Досліджуючи альтернативу як педагогічне поняття, І. Кравець виявила низку найважливіших складових альтернативних авторських педагогічних технологій, а саме [8]:

- принципова відмінність альтернативної авторської освіти від традиційної, яка полягає передусім у тому, що діти вчаться на основі індивідуальних програм, виходячи з власних інтересів, досвіду і відповідального вибору;
- обов'язкова наявність рівноправної, ділової, договірної взаємодії між педагогом і учнями та вільного, демократичного освітнього процесу, ціннісно-значущого для всіх суб'єктів освітньої діяльності;
- забезпечення єдності освітнього процесу, дозвілля та трудової діяльності дітей;
- надання максимальної самостійності й самодіяльності дітям у процесі пізнання навколишнього світу;
- введення учнів у коло живих знань, необхідних у практичній діяльності;
- реальне поєднання індивідуальних інтересів дітей із пропонованими освітніми послугами; забезпечення ситуації активного пошуку знань і вмінь;
- культивування у кожної дитини мотивації і прагнення проявляти свої здібності, а також бажання брати на себе відповідальність за отримання власної освіти;
- залучення в суспільну діяльність, у процесі якої діти одночасно пізнають закони іншого світу і вчаться протиставити їх світові свого суспільства, закони якого засновані на взаємній повазі людської індивідуальності і де кожен може знайти своє місце в житті [8, с. 193].

Історія українського шкільництва репрезентує цікаві приклади побудови альтернативних авторських систем. Зокрема, вагомий внесок у розвиток інноваційної системи загальної середньої освіти зробили М. Ачкасов, В. Біблер, В. Дурдуківський, Н. Гонтаровська, М. Гузик, О. Захаренко, В. Сухомлинський, Я. Овсієнко, Л. Терещенко, І. Ткаченко, М. Чумарна. Феноменальними

є напрацювання діячів української педагогічної думки й науки, що нині можуть виступати джерелом модернізаційних процесів О. Залужного, В. Дурдуківського, С. Мамонтова, С. Русової, Я. Чепіги. Як стверджує Н. Побірченко, ефективні пошуки інновацій охопили оптимальне врахування європейських тенденцій та традицій, що склалися в історії вітчизняної освіти [10, с. 34].

Сучасні дослідники виділяють і характеризують особливості створення та функціонування чотирьох груп педагогів-новаторів, розробників власних авторських шкіл і систем:

- 1) початок XX століття – В. Біблер, М. Монтессорі, Д. Дьюї, Г. Кершенштейнер, Я. Корчак, С. Френе, Р. Штейнер;
- 2) середина XX століття – Ш. Амонашвілі, О. Захаренко, Л. Занков, В. Сухомлинський;
- 3) кінець XX століття – І. Волков, М. Гузик, В. Дяченко, В. Шаталов, В. Чумарна;
- 4) початок XXI століття – І. Гавриш, Д. Косенко, О. Мезенцева, Т. Пушкарьова, А. Цимбалару, С. Якименко.

Концепції і практична діяльність авторських шкіл зазвичай істотно відрізняються від традиційної практики шкіл та часто будуються на протиставленні цій практиці, її критиці й доведенні переваг нових підходів перед новими. Варто підкреслити, що наша позиція до вивчення авторської школи як середовища освітнього інноваційного потенціалу поєднує історико-педагогічне дослідження й еволюційні підходи, пояснюючи закономірності трансформації авторської школи в якісно нову форму. Такий підхід надає можливість проаналізувати актуальність авторської школи В. Сухомлинського на основі вивчення його праць як самобутнього, цілісного явища для ефективної реалізації ціннісних концептів Нової української школи [9]. Авторські школи відомі зазвичай за іменами їх творців: «школа В. Сухомлинського», «школа М. Гузика», «школа О. Чумарної». Суть експерименту в авторській школі зазвичай полягає в пошуку нових цілей і змісту освіти, нових технологій навчання та виховання.

Як зазначає М. Гузик, термін «авторська школа» означає, що ті структурно-змістові компоненти школи, які є системоутворючими і критеріальними у визначенні типу і виду

навчально-виховного закладу освіти, вважаються особистим винаходом однієї людини (автора). Авторська школа – цілковито інноваційний навчальний заклад, мета, завдання, зміст і технологія освіти якого відрізняється від уже відомих зразків принципово новими підходами, рішеннями та високою ефективністю [3, с. 4–5].

Як стверджує О. Гудовсек, ідея освітнього колективу створити авторську школу може бути найважливішим стимулом до самоосвіти та самовдосконалення кожного її члена. Це потребує від педагогічного колективу вирішення нових інформаційних, комунікативних та організаційних завдань. Колективний, груповий та індивідуальний пошук авторського, творчого й самобутнього розв'язання цих завдань означає шлях переходу на новий рівень продуктивної діяльності цілісних освітніх систем [2, с. 123]. Головний стимул їх розвитку – вивчення результативності своєї праці за показниками входження випускників у наступні освітні системи або в суспільне виробництво та пошуки покращення цих результатів.

Ми погоджуємося з думкою О. Заболотної про те, що основоположною освітньою доктриною альтернативної авторської освіти як гуманістичної парадигми (з позиції вихідної концептуальної схеми) на сьогодні є як стратегічна мета (виховання щасливої людини), так і концептуальна програма освіти і виховання (розвиток свободололюбивої дитини), що органічно вписувалися і вписуються в конкретний соціокультурний контекст [6, с. 33].

Звичайно ж, така авторська школа спочатку знаменується як «експериментальна школа». Цей термін означає, що всі започатковані автором школи новоутворення в обов'язковому порядку проходять науково-експериментальне дослідження щодо їх ефективності та доцільності. Тому в авторських школах вирує постійна науково-дослідницька робота, яка передбачає:

– теоретичну концепцію, що пояснює вибір ключових моментів освітньої системи, які діагностуються і за станом яких можна прогнозувати кінцеві результати та внесок у них основних підсистем;

– комплекс адекватних цілям системи науково-дослідницьких методик;

- групу вчителів, педагогів, учнів, які бажають взяти участь у комплексному дослідженні;
- науково-практичний семінар, на якому обговорюються наукова концепція, план, програма, дослідження, проекти адаптації наукових методів до педагогічної практики, пропозиції стосовно необхідних коректив у дослідженні;

- організацію проведення дослідження, обговорення його результатів, узагальнення накопиченого досвіду.

Міністерство освіти і науки України затвердило перелік інноваційних освітніх програм, за якими дозволено навчати учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти й альтернативних шкіл. Попередньо Державна служба якості освіти провела експертизу цих програм і після їх доопрацювання надала висновки про те, що вони відповідають вимогам Державного стандарту початкової освіти. Це такі авторські програми [5]:

- «Освітня програма для 1–2, 3–4 класів за системою розвивального навчання» (автори І. Старагіна, Г. Захарова, Г. Жемчужкіна, К. Пінсон, О. Перепелиця, Н. Сосницька);

- «Освітня програма для 1–2, 3–4 класів закладів загальної середньої освіти «Інтелект України» (автор І. Гавриш);

- «Освітня програма для 1–2, 3–4 класів початкової школи за педагогічною технологією «Росток» (автор Т. Пушкарьова);

- «Освітня програма «Початкова школа: освіта для життя» (авторський колектив Київського університету імені Бориса Грінченка, науковий керівник В. Огнев'юк);

- «Освітня програма «На крилах успіху» для учнів 1–2, 3–4 класів закладів загальної середньої освіти» (Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук, науковий керівник А. Цимбалару);

- «Освітня програма першого циклу початкової освіти за вальдорфською педагогікою (Асоціація вальдорфських ініціатив в Україні, автори Д. Косенко та О. Мезенцева);

- «Освітня програма для 1–2, 3–4 класів закладів загальної середньої освіти за системою розвивального навчання (Центр психології і методики розвивального навчання, автори С. Ломакович, Л. Тимченко, С. Жукова, О. Кондратюк);

- «Освітня програма для 1–2, 3–4 класів «Світ, в якому я живу» (Видавництво «Навчальна книга – Богдан», керівник професор С. Якименко).

Проаналізувавши зміст освітніх програм, відзначаємо, що в кожній закладено потенціал до формування в молодших школярів ключових компетентностей, визначених у Державному стандарті початкової освіти: вільне володіння державною мовою, уміння спілкуватися рідною мовою (якщо вона відрізняється від національної) та іноземними мовами, математичні, природничі, технічні та технологічні здібності, інноваційність, екологічні навички, інформаційно-комунікативні навички, компетентності, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, культурні компетентності, підприємливість та фінансова грамотність [4].

Кожна школа має можливість вибрати одну або декілька таких програм і проводити навчання за ними. Однак для цього школі потрібно виділити один або кілька класів молодшої школи. Також у колективі повинен бути вчитель, який готовий взятися за експериментальну програму. Дізнатися про програми, за якими працює школа, можна в дирекції, на сторінках у соцмережах чи на сайті закладу загальної середньої освіти.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можемо виділити етапи становлення й розвитку альтернативних авторських шкіл в Україні.

Пошуковий етап окреслюємо межами 80–90 років XX століття, який характеризується намаганням подолати негативні тенденції в радянській системі освіти, що супроводжували процеси шкільного навчання, запровадженням гуманістичного підходу, дитиноцентризму, бачення ролі педагога як партнера.

Модернізаційний етап із часовими межами 90 років XX століття – початку XXI століття, що ознаменував відродження національних систем освіти, розкриття творчих здібностей школярів, застосування інновацій в освіті, психологізацію освітнього процесу, орієнтацію на міжнародне співробітництво.

Сучасний етап триває з початку XXI століття до сьогодні й передбачає обмін досвідом на рівнях: національному, міжнародному, використання інноваційних техно-

логій у навчанні, застосування кейс-методів у навчально-виховному процесі, демократизацію освіти, надання широкої автономії педагогічним працівникам, забезпечення всебічного розвитку учнів, популяризацію успішного досвіду авторських шкіл.

Перспективи подальших досліджень окресленої науково-педагогічної проблеми вбачаємо у вивченні та поширенні актуального досвіду діяльності альтернативних авторських шкіл і методичних систем України та країн Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
2. Гудовсек О. А. Авторські інноваційні технології початкової школи. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Випуск 6 (72). 2013. С. 122-125.
3. Гузик М. Утвердження авторської школи-комплексу. *Педагогічна газета*. 1999. № 10. С. 4-5.
4. Державний стандарт базової середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти». URL: <https://cutt.ly/UGS9H2J>.
5. Держслужба якості освіти дозволила викладати за 8 нетиповими освітніми програмами. URL: <https://nus.org.ua/2018/05/24/derzhsluzhba-yakosti-osvity-dozvolyla-vykladaty-za-8-netypovymy-osvitnimy-programamy/>.
6. Заболотна О. Альтернативна освіта як предмет наукового дискурсу у вітчизняному та зарубіжному науковому просторі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2009. № 1. С. 31-37.
7. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України [головний ред. В. К. Кремін]. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
8. Кравець І. Л. Альтернатива як педагогічне поняття. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Випуск 3 (75). 2014. С. 190-194.
9. Мельник І., Семенюк М. Система цільового середовища за В. Сухомлинським. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 132. Черкаси, 2008. С. 96-101.
10. Побірченко Н. Змістовий аспект поняття «авторська школа». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 36. Житомир, 2007. С. 33-37.
11. Сметанський М. І. Сутнісні характеристики альтернативи як педагогічного поняття. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 1. С. 22-29.
12. Milerski B., Sliwerski B. *Pedagogika*. Leksykon PWN. Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 2000. 284 s.

References

1. Goncharenko, S. (1997). *Ukrainskyy pedagogichnyy slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid, 379 p. [in Ukrainian].
2. Hudovsek, O.A. (2013). *Avtorski innovatsiini tekhnolohii pochatkovoi shkoly* [Author's innovative technologies for elementary school]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu. Pedagogichni nauky*, 6 (72), 122-125 [in Ukrainian].
3. Huzyk, M. (1999). *Utverdzhennia avtorskoi shkoly-kompleksu* [Establishment of the author's school complex]. *Pedahohichna hazeta*, 10, 4-5 [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.09.2020 № 898 "Pro deiyaki pytannia derzhavnykh standartiv povnoi zahalnoi serednoi osvity" [State standard of basic secondary education: Decree of the Cabinet of Ministers]. URL: <https://cutt.ly/UGS9H2J> [in Ukrainian].
5. Derzhsluzhba yakosti osvity dozvolyla vykladaty za 8 netypovymy osvitnimy prohramamy [The State Service for the Quality of Education allowed teaching in 8 non-standard educational programs]. URL: <https://nus.org.ua/2018/05/24/derzhsluzhba-yakosti-osvity-dozvolyla-vykladaty-za-8-netypovymy-osvitnimy-programamy/> [in Ukrainian].
6. Zabolotna, O. (2009) *Alternatyvna osvita yak predmet naukovoho dyskusu u vitchyznianomu ta zarubizhnomu naukovomu prostori* [Alternative education as a subject of scientific discussion in the domestic and foreign scientific space]. *Porivnialno-pedahohichni studii*, 1, 31-37 [in Ukrainian].
7. *Entsyklopediya osvity* (2008) [Encyclopedia of Education]. *Arademiya ped. nauk Ukrayiny* [golovnyi red. V.K. Kremin]. Kyiv: Yurinkom Inter. 1040 p. [in Ukrainian].
8. Kravets, I.L. (2014) *Alternatyva yak pedahohichne poniattia* [Alternative as a pedagogical concept]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu. Pedagogichni nauky*, 3 (75), 190-194 [in Ukrainian].
9. Melnyk, I., Semeniuk, M. (2008) *Systema tsilovoho seredovyscha za V. Sukhomlynskym* [Target environment system according to V. Sukhomlynsky]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Pedagogichni nauky*, 132. 96-101 [in Ukrainian].

10. Pobirchenko, N. (2007) Zmistovyi aspekt poniattia "avtorska shkola" [The semantic aspect of the concept of "author's school"]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii: Pedahohichni nauky*, 36, 33–37 [in Ukrainian].
11. Smetanskyi, M.I. (2012) Sutnisni kharakterystyky alternatyvy yak pedahohichnoho poniattia [Essential characteristics of the alternative as a pedagogical concept]. *Pedahohika i psykholohiia*, 1, 22–29 [in Ukrainian].
12. Milerski, B., Sliwerski, B. (2000) *Pedagogika* [Pedagogy]. Leksykon PWN. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN. 284 p. [in Polish].